

אדם מחונך עוצר בזמן!

על טיפוח עמידות בפני גזענות,
פשעי שנאה והיגרפות ב"נחשול"

נייר עמדה לרגל כנס תל אביב ה-10 לחינוך מתקדם

ל"ג בעומר תשע"ה
מאי 2015

אדם מחונך עוצר בזמן!

על טיפוח עמידות בפני גזענות,
פשעי שנאה והיגרפות ב"נחשול"

נייר עמדה לרגל כנס תל אביב ה-10 לחינוך מתקדם

❖ טוב אָרְךְ אַפִּים מְגֹבֵר, וּמְשָׁל בְּרוּחוֹ מְלַכְד עִיר.
משלי טז, לב

❖ עד שלא תשלוט בעצמך, אינך ראוי לשלוט באחרים.
טירופו של המלך גיורג

❖ השכל והמוסר, כמו כוח השרירים, משתפרים
רק על ידי שימוש.
ג'ון סטיוארט מיל, על החירות

❖ רבים הם אשר יכולים לצוות על עצמם, אך רב
עדיין הנדרש להם להיותם גם מצייתים לעצמם.
פרידריך ניטשה, כה אמר זרתוסטרא

❖ תפקידו של החינוך בתורת מנגנון לתיקונה העצמי
של החברה יכול להתמלא רק על ידי יצירת
תנאים להתפתחותם של בני-אדם לקראת בגרות
אינטלקטואלית, מוסרית וחברתית, שמכוחה יהיו
מסוגלים לפקח על גורמי ההרס העצמי שבתוכם
ובחברתם.
צ'בי לם, מלחמה וחינוך

כתיבה:
פרופ' נמרוד אלוני

הוצאה לאור:
המכון לחינוך מתקדם
מכללת סמינר
הקיבוצים

מאי 2015

ל"ג בעומר
תשע"ה

מבוא: לא קל להיות "בן אדם"

לא קל לבני אדם להיות "בן אדם". דרך ארוכה של התפתחות, התגבשות וסיגול מידות טובות פרושה בין קיומנו הגולמי כיצורים אנושיים (ביולוגית) לבין התנהלותנו כאנשים מחונכים המגלמים הלכה למעשה אנושיות יפה וראויה – "שהיא תפארת לעושיה ותפארת לו מן האדם". דרכים ידועות לשיפור מסוג זה אנו מוצאים למשל בעשרת הדיברות ובפרקי אבות, בשמונת הנתיבים של בודהה ובתורת הגדול של קונפוציוס, בספר הטאו של לאו ו בספרי האתיקה של אריסטו ושפינוזה. המשותף לדרכים אלו, כפי שעמד על כך הפילוסוף ניטשה, שכולן מעמידות סולם ערכים גבוה ומאתגר שהטיפוס בו – לקראת הוויה אנושית נעלה יותר – מחייב התכוונות גדולה ומאמץ מתמשך. במילים אחרות, דרכו של אדם אל חינוך ותרבות מחייבת תובענות עצמית ועבודה התפתחותית קשה של האדם על עצמו – הגדרתו העצמית, עיצוב אופיו והקפדה על התנהלותו. נציין כאן עשר דוגמאות למאמץ שנדרש כדי לנהוג כהלכה.

קשה:

- לדרוש מעצמנו את שאנו דורשים מזולתנו.
- לדבוק באמת ובצדק גם כאשר אלו נדמים לנו כנוגדים את האינטרסים האישיים שלנו.
- להודות לפני אחרים ששיגינו בעמדתנו ועשינו עוול בהתנהגותנו.
- להימנע מהתפרצות ותוקפנות לנוכח גילויים בוטים של עוול, הונאה והשפלה.
- להימנע מדעות קדומות ומשיפוטים פרובינציאליים מוטי תרבות.
- לצעוד נגד הזרם ולעמוד באופן אוטונומי מול עמדות הרוב ולחצים חברתיים.
- לשמור על שיקול דעת ושיפוט חסר פניות גם כאשר מדובר בגורלם של בני משפחה וחברים קרובים.
- לדחות סיפוקים מידיים לטובת סיפוקים עתידיים יותר, שלמים וראויים.
- להימנע מניצול לרעה של סמכות ומעמד כדי לזכות בטובות הנאה אישיות.
- להקשיב לקול התבונה והמוסר כאשר הרגשות סוערים והיצרים דוחקים.

כפי שנדרשים לנו כשרים גופניים כדי ליצור את המסוגלות הגופנית לתפקודים מוצלחים בשגרת חיינו, כך נדרשים לנו כשרים רגשיים ואינטלקטואליים כדי ליצור את המסוגלות הנפשית להתנהלות ראויה במעגלי החברה והתרבות.

דוגמאות אלו, שמוכרות לכולנו מהשיח הציבורי ומשגרת חיינו, מבטאות אמת חינוכית ותרבותית עתיקה יומין: בדיוק כפי שנדרשים לנו כשרים גופניים – דוגמת חוזק, גמישות וקבולת – כדי ליצור את המסוגלות הגופנית לתפקודים מוצלחים בשגרת חיינו, כך נדרשים לנו כשרים רגשיים, אינטלקטואליים ורוחניים כדי ליצור את המסוגלות הנפשית להתנהלות איכותית וראויה במעגלי החברה והתרבות. כך למשל מורים בקלאסיקה של פרקי אבות: "איזהו גיבור – הכובש את יצרו", "איזהו חכם – הלומד מכל אדם", "איזהו מכובד – המכבד את הבריות", ואיזהו אדם מחונך – שמעשיו גדולים מחוכמתו, שהתנהלותו מתרגמת הלכה למעשה ערכים נעלים למידות טובות ושקנה לעצמו את הנעלה שבכתרים – "כתר של שם טוב". באותו אופן מקובלת בימינו מסכת האתגרים שמציבות האמנות הבינלאומיות לזכויות הילד ולזכויות האדם והחוקות הדמוקרטיות שבמרכזן עומדים כבוד האדם, שוויון ערך האדם, משפט הוגן, שיח ציבורי פלורליסטי, השתתפות אזרחית ושקיפות פוליטית. אולם לצערנו, כפי שהדבר בולט וכואב במציאות הגלובלית והפוליטית של חיינו, מעטות מאוד הן החברות המגלות נאמנות למערך הערכים ההומניסטי והדמוקרטי ועומדות בכבוד באתגריו.

יותר מאי פעם בעבר אנו עדים כעת לגילויים של גזענות, שנאת זרים, פשעי שנאה ואלימות פוליטית. התנהגויות אלו מבטאות רוע מוסרי מובהק; הן גובות מחיר כבד של שפיכות דמים, סבל, עוול והשפלה; אחריתן הרס החברה ולעתים גם מלחמת אזרחים.

תובנות כלליות אלו נכונות תמיד, אך חשיבותן גדולה שבעתיים בעתות של משבר חברתי והידרדרות מוסרית. עת כזאת היא שמאתגרת אותנו בימים אלו ודורשת התגייסות מיוחדת: **יותר מאי פעם בעבר אנו עדים כעת לגילויים של גזענות, שנאת זרים, פשעי שנאה ואלימות פוליטית.** התנהגויות אלו מבטאות רוע מוסרי מובהק; הן גובות מחיר כבד של שפיכות דמים, סבל, עוול והשפלה; ואחריתן הרס החברה, התנגשויות אלימות וסכנת מלחמת אזרחים.

לנוכח נוראות אלו וכדי לבלום אותן נכתב "אדם מחונך עוצר בזמן" – נייר עמדה קצר בדבר עשייה חינוכית שתתרום למניעת תופעות הגזענות, פשעי השנאה והאלימות הפוליטית.

בלם ל"נחשול" וחסיון ל"התקרנפות": חינוך שעומד בפרץ

"רוב בני האדם", אמר הפילוסוף ברטרנד ראסל, "יעדיפו למות מאשר לחשוב": יעדיפו לסכן את חייהם על מזבח אמונותיהם ולא לעצור ולבדוק אם הן אמיתיות וראויות בכלל. ראסל כתב דברים אלו במאה העשרים, שבמהלכה הכתה האנושות את עצמה פעם אחר פעם בעיוורון המוני וגזרה מוות, גלות, השפלה ואומללות על למעלה ממאה מיליון בניה ובנותיה. ואולם לתובנה זו של ראסל יש ניסוחים קדומים הרבה יותר. לדוגמה: ירמיהו הנביא מתריס נגד רבים "ההולכים אחרי ההבל וְהַקְּלוּ"; הפילוסוף שפינוזה עומד על חרפתם של מי שדעתם משתבשת על ידי אמונות תפלות, והם מגיעים לידי כך "שיילחמו על עבודתם כאילו הייתה תשועתם"; עמנואל קאנט, במאמרו על הנאורות, קובל על עצלותם של אנשים, שבעטיה הם אינם משתמשים בשכלם שלהם אלא מחפשים סמכויות חיצוניות שיכתיבו להם את הטוב והראוי בחייהם; וההוגה האמריקאי הנרי דיוויד תורו, במאמרו על מרי אזרחי, מקונן על הקונפורמיות האוטומטית של האזרחים, שבגינה הם מוצאים עצמם משרתים את השטן אף על פי שסברו בלב שלם שהם משרתים את אלוהים.

בצד תובנות ביקורתיות אלו עומדות לרשותנו מן המאה ה-20 גם אבחנות מופתיות בדבר מנגנוני שטיפת המוח, ההונאה העצמית ועיקור המצפון והביקורת – אלו המתוארות, בין השאר, אצל ג'ורג' אורוול בספרו "1984", אצל אלבר קאמי ב"דבר", אצל יוג'ין אונסקו ב"קרנפים", אצל ז'אן פול סארטר ב"הרהורים על הבעיה היהודית" ובסרט הטלוויזיה האמריקאי "הנחשול". לנוכח הזוועות הנוראות ושדות הקטל ההמוניים מצד אחד, והמודעות למנגנונים הנפסדים שמאפשרים ויוצרים אותן מן הצד האחר – מחנכות ומחנכים לא יכולים להישאר אדישים. במרכז האתיקה החינוכית שלהם ניצבת המחויבות לקדם צעירים לחיים אוטונומיים ומלאים של התפתחות, הגשמה עצמית והשתתפות הוגנת ופורייה במעגלי החברה והתרבות; ושליחות זו אינה יכולה "לשבת על הגדר" לנוכח המנגנונים משביתים התבונה ומהרסי החיים. אל מול רעות שכאלה **החינוך נדרש להוכיח את עצמו כעומד בפרץ**: בלם ל"נחשול", חיסיון ל"התקרנפות" וחומת מגן נגד מחוללי דה-הומניזציה למיניהם שמחבלים בהווייתם התקינה של בני אדם ומביאים על כולנו שכול ואומללות. תפקידם של מחנכות ומחנכים הוא להתייבב לצד הצעירים, גם כשזה נגד הזרם, ולהעצים אותם ב"חוכמה שתהיה בעליה": לצייד אותם כהלכה, כדברי צבי לם, "בבגרות אינטלקטואלית, מוסרית וחברתית, שמכוחה יהיו מסוגלים לפקח על גורמי ההרס העצמי שבתוכם ובחברתם".

מורים אינם יכולים "לשבת על הגדר" לנוכח המנגנונים משביתים התבונה ומהרסי החיים, והחינוך נדרש להוכיח את עצמו כעומד בפרץ: בלם ל"נחשול", חיסיון להתקרנפות וחומת מגן נגד מחוללי דה-הומניזציה.

מחלת תרבות ושמה "גזענות"

כמו במקומות רבים בעולם, גם בישראל מופיעים גילויים שונים של גזענות. על שלושה צירים או מרחבים של גזענות נוהגים לדבר אצלנו: (א) גזענות במערך היחסים הבין-עדתיים והבין-תרבותיים בין אשכנזים למזרחים (שמזוהה על פי רוב עם התנשאות אשכנזית והדרת המזרחים משותפות שוויונית ומכובדת בעשייה החברתית והתרבותית); (ב) גזענות בהתייחסות הוותיקים לעליות האחרונות של יוצאי ברית המועצות ויוצאי אתיופיה; (ג) גזענות במערך היחסים בין קבוצת הרוב של האזרחים היהודים לקבוצת המיעוט של האזרחים הערבים. לצד אלו ישנם גילויים מובהקים נוספים של אפליה והדרה (שאינם נכללים בקטגוריה של גזענות), והם כוללים התייחסויות פוגעניות כלפי נשים, להט"בים ואנשים עם צרכים מיוחדים.

בשנים האחרונות חלה הסלמה חמורה בהתנהגויות הגזעניות של יהודים כלפי ערבים: עליית מדרגה דרמטית, שלנוכח פגיעותיה הקשות ביחידים וסכנת התלקחותה למלחמת אזרחים מחייבת התמודדות מוסרית וחינוכית דחופה. בראש ובראשונה מדובר בפשעי שנאה, זריית פחד ותוקפנות אלימה: קריאות הסתה של "מוות לערבים" ולגירושם מהארץ (בכלל זה בבתי ספר תיכוניים), תקיפות אלימות במרחבים הציבוריים, שרפה וחבלה במקומות קדושים לנוצרים ולמוסלמים, פגיעה ברכוש, הדרה מקבוצות ספורט ומנגישות למשאבים ואירועים ציבוריים, הפחדת נשים יהודיות מ"חוטפי נשים ערבים", מניעת השכרת דירות לסטודנטים ערבים, "סתימת פיות" והגבלת חופש הביטוי, כתובות נאצה ו"פוסטים" באינטרנט (דוגמת "ערכים זה מוות לערבים"), איומים והפחדות כלפי ערבים ושמאלנים, ושאר פגיעות אלימות בגוף וברכוש שקנאים לאומניים תייגו כ"תג מחיר" (מתוך הכרה ברורה שמדובר בענישה קולקטיבית ושהנפגעים הם חפים מפשע שאינם מואשמים או חשודים בעברה כלשהי).

רוע הגזענות העכשווית נגד ערבים בולט במיוחד על רקע העובדה שבימים שבהם ראש ממשלת ישראל בנימין נתניהו זועק בצדק בעולם כולו נגד גילויים של אנטישמיות ופגיעה ביהודים רק בשל יהדותם, כאן בארץ לא עובר כמעט שבוע בלי שיהודים תוקפים ערבים רק בשל ערביותם (החל באזרחים ערבים בתחבורה הציבורית, בשפת הים ובכוכר העיר וכלה בחיילים דרוזים ששוחחו בערבית בעת בילוי במועדון לילה). לא מיותר לציין שגם דיבורים מכלילים בשנים האחרונות מצד פוליטיקאים בכירים נגד האזרחים ערביי ישראל כאויבים וטרוריסטים, קריאה להחרמת מוצריהם או הבהלת הציבור היהודי מפניהם באשר הם "נעים בכמויות אדירות אל הקלפי" – כל אלה, גם אם לדעת רבים אינם מעשים גזעניים מובהקים, בהחלט מכשירים את הקרקע ומלבים את היצרים להתנהגויות גזעניות.

דוגמאות מובהקות לעמדות גזעניות שקיבלו לגיטימציה רחבה בציבור עולות בשני סרטים תיעודיים מהשנה שעברה (2014): סרטו של רינו צרור "אני ה'" וסרטו של נעם דמסקי "מקום משלהן". בשניהם אנו נחשפים להתנשאות לאומנית, יהירה ואדנותית, שבשונה מעמדות גזעניות מוכרות אינה מודעת לעצמה כלל – פטורה מדין וחשבון עצמי, קל וחומר לא מתנצלת. הדנ"א הרעיוני או הדקדוק הפנימי שפועם, מניע ומנחה רבים מגיבורי סרטים אלו, דתיים וחילונים כאחד, הוא שאנו ניצבים על צוק איתן של עליונות מהותית של העם היהודי על הגויים בכלל ועל הערבים בפרט. מכוחה של עליונות זו ישראל נחשבת מולדת רק ליהודים, והיא שמעניקה לגיטימציה להנצחת השליטה הצבאית על הפלסטינים בגדה המערבית (לרבות אפלייתם לרעה כנטולי זכויות אדם ואזרח) ודוחקת לשוליים את משפט העמים ואת התביעה לבלימת תהליכי האפרטהייד. בקרב הקיצונים המופיעים בסרטים אלו (שאינם מוקצים כמצורעים אלא הם מנהיגי קבוצות ובעלי השפעה) עולה עמדה ברורה שלצורך הגשמת החזון המשיחי וקירוב הגאולה מותר ליזום מלחמות ולהרוג ערבים פלסטינים וחילונים יהודים; ובקרב הלאומנים המתונים יותר לא נשמעת שנאה לפלסטינים אלא התייחסות אליהם כשקופים וזמניים. גיבורת הסרט "מקום משלהן", תירא-אל כהן, מנהיגה בנות להתיישבות בלב שכם ובטוחה שהפלסטינים המקומיים יקבלו זאת בהבנה וסייעו לה בדרכה, כי המובן מאליו שלה הוא שהארץ הזאת כולה שלנו ורק שלנו. אין שום רמז למודעות עצמית, לחשיבה ביקורתית, לאמפתיה לאחר, לגישה שוויונית ולצדק אנושי בסיסי.

בולטים במיוחד היו הדברים של נשיא המדינה ראובן ריבלין נגד גילויי הגזענות ופשעי השנאה "שבעת הקשה הזאת אסור לנו לעצום עין בפני קיצוניות ואלימות שהרימו את ראשן המכוער בתוכנו".

ובכל זאת, ובד בבד עם העמדות הגזעניות ופשעי השנאה, יש בציבור היהודי התייצבות ברורה ונחרצת נגד גילויי הגזענות, והתייצבות זו חובקת את המגזרים החברתיים כולם. בולטים במיוחד לאחרונה היו הדברים הברורים של נשיא המדינה ראובן ריבלין נגד פשעי השנאה והאלימות הפוליטית: "שבעת הקשה הזאת אסור לנו לעצום עין בפני קיצוניות ואלימות שהרימו את ראשן המכוער בתוכנו". כך גם קריאתה האצילית של רחל פרנקל, בתום שבעה שישבה על בנה נפתלי שנחטף ונרצח בפיגוע טרור, שלא לפגוע בערבים חפים מפשע וש"שפרכת דם נקי היא נגד המוסר, נגד התורה, נגד הבסיס של החיים של הבנים שלנו ושל כולנו בארץ הזאת". והיו עוד רבים וטובים שיצאו נגד גילויי הגזענות ופשעי השנאה, ובהם הסופר דוד גרוסמן, הרב בני לאו והמומחה לחקר הפשיזם פרופ' זאב שטרנהל. בדברים של רבים גם עלתה באופן טבעי ההשוואה למצבם של יהודים כקבוצת מיעוט במדינות רבות, במערב ובמזרח, שהיחוד הדתי, ההתעקשות לשמירת המורשת,

הצלחתן הכלכלית או עילה אחרת הביאו את קבוצות הרוב לפעול נגדן בגזענות ולפגוע בהן באפליה לרעה, בפשעי שנאה, בתקיפות אלימות, ובמקרים הקשים גם בפוגרומים וניסיונות השמדה. ו"זכרת כי גר היית בארץ מצרים", "דין אחד יהיה לך ולגר הגר בתוכך", "את הגר לא תלחץ", "ואהבת לרעך כמוך", "טוב מושל ברוחו מלוכד עיר", "איזהו גיבור הכובש את יצרו" ואיסור שפיכות דמים – אלו הם רק אחדים מתוך הזיכרונות המורשתיים הרבים, לדתיים וחילונים כאחד, הבולטים בשיח היהודי למניעת גזענות ולמאבק בפשעי השנאה.

כפי שעולה בבירור מן הדברים שלעיל, ולפני שנתקדם עם ביקורת ההתנהגות הגזענית ועם דרכי ההתמודדות אתה, חיוני להבהיר כאן שבימים אלו של ראשית המאה ה-21 מושג הגזענות חורג מהתייחסות היררכית ומפלה בעניינים של מוצא ביולוגי או מאפיינים ביולוגיים המשותפים לקבוצה אנושית. אמת הדבר שמקור השיח הגזעני והדוגמאות המובהקות ביותר שלו קשורות בתחושת עליונות גזעית: ראשית, בתפיסתו של האדם האירופי הלבן את עצמו כעליון על "הגזע" השחור ו"הגזע" הצהוב וזכותו הטבעית והקולוניאליסטית לשעבדם ולסחור בהם כאילו היו בהמות עבודה; ובהמשך, בתורת הגזע הנאצית וההיררכיה המפלצתית שהעמידה – בראשה גזע אדונים ארי, במרכזה גזע עבדים סלבי ובתחתית גזע יהודי שגורלו השמדה. נורא אף היה ללמוד שבשלהי המאה ה-20 שימשו תפיסות גזעניות אירופיות מסוג זה גם ברואנדה האפריקאית כהיגיון המכונן של בני ההוטו בניסיונם להשמיד את הגזע השכן והנחות כביכול של בני הטוטסי – קרוב למיליון אנשים בפרק זמן של מאה ימים. לאחרונה ממש גם ניתנו לציבור הרחב אפשרויות רבות ומזעזעות לעמוד על פניה הנוראות של הגזענות ועל השלכותיה הזוועתיות על הפרט והחברה כאחד – בסרטים הפופולריים "12 שנים של עבדות" ו"ג'אנגו ללא מעצורים", כמו גם בסרטים על מנדלה ודה-קלרק הדרום אפריקאים.

בימינו, באמנות הבינלאומיות, וגם בחוקי מדינת ישראל, **הגזענות** היא מושג שמבטא התנהגויות אנטי-חברתיות ופוגעניות – דוגמת ביזוי, השפלה, הדרה, אפליה, איום, עוינות ואלימות – המכוונות אל יחידים או אל קבוצה על בסיס צבע עור, השתייכות לגזע, לדת או למוצא לאומי-אתני. **כעמדה גזענית** נגדיר כאן את **ההתייחסות לבני אדם אחרים כנחותים או פגומים – על בסיס שייכות גזעית, דתית, לאומית, תרבותית או עדתית – ומכאן כבלתי ראויים ליהנות מאותן זכויות ואפשרויות (אנושיות ואזרחיות) אשר מהן נהנים אנחנו ושכמותנו**.¹ עוד צריך לחדד ולומר שלנחיתות האחר בעיני הגזען אין דבר וחצי דבר עם דמותו, כישוריו ומעשיו המסוימים – הוא או היא מסומנים כנחותים כעניין של אקסיומה, מעצם השתייכותם לקבוצה אנושית מסוימת,

1 להגדרות נוספות לעניין ראו אצל יהודה שנהב: "ייחוס של נחיתות לאדם או קבוצה, על בסיס של תכונות סטראוטיפיות שמנוסחות בשפה ביולוגית, חברתית או תרבותית" (2015, עמ' 22); וכן אצל יורם הרפז: "עמדה המייחסת תכונות שליליות לאנשים מתוקף השתייכותם לקבוצה כלשהי ומצדדת בהטלת מגבלות עליהם ולעתים אף בהריגתם" (2014, עמ' 22).

ואין בכוחם של טיעונים לוגיים או ראיות עובדתיות כלשהם כדי לנער אדם ולהסיטו מנוקשותו הגזענית. במילים אחרות, הגזענות כראיית עולם של התנשאות ואדנות המזהה את הגזענים בעיני עצמם כעליונים, נבחרים או בני אדם במובן המלא והשלם ביותר של המילה, וזיהוי האחרים כבני אדם שבחסר, פגומים באנושיותם ולא ממש כמונו ובמעמדנו, ומכאן הלגיטימציה לאפלייתם לרעה ולהדרתם מזכויות ואפשרויות שנגישות לקבוצה הנבחרת (את החוטאים בעשייה שכזאת ניתן לכנות "מתגזענים" וחטאים הוא "הגזעה").

הגזענות היא התנשאות של אלה המזהים עצמם כעליונים, נבחרים או בני אדם במובן המלא של המילה, ורואים באחרים בני אדם שבחסר, פגומים באנושיותם ובלתי ראויים לשוויון בזכויות ובהזדמנויות.

טיפוח עמידות בפני גזענות, פשעי שנאה והיגרפות ב"נחשול"

נפתח את הדיון החינוכי-מניעתי בזהירות ובצניעות. כולנו כנראה לא מושלמים מוסרית ואף לא אחד או אחת מאתנו חסין מעמדות ומהתנהגויות גזעניות. יתר על כן, אילו הנחנו שאחדים גזענים במהותם ואחרים הגונים, היה בכך משום קביעה גזענית או דמוי גזענית. גם ללא הסתמכות על תיאוריות מדעיות סדורות – אנתרופולוגיות, סוציולוגיות ופסיכולוגיות – ישנה הסכמה רחבה בעניין הקביעה שבכולנו כבני אדם פועלים ופועמים אינסטינקטים שבטיים, נטיות אתנוצנטריות, דחפים תוקפניים, פחד מזרים ושפע של דעות קדומות. די אם נציין, במילותיו הידועות של טשרניחובסקי, ש"האדם אינו אלא תבנית נוף מולדתו", כדי שנכיר בעובדה שכל אחד מאתנו, באשר הוא יצור חברתי, מאמץ בהליך החברות לקהילתו דפוסי אמונה, חשיבה והתנהגות שהם במידה רבה שונים מאלו של קהילות אחרות – ולעתים אף מתנגשים עם הדפוסים האחרים וסולדים מהם. אם נוסיף לעובדה הבלתי נמנעת שלכולנו הטיות תרבותיות את העובדה הנוספת שאדם קרוב אצל עצמו ומושקע באופן טבעי וראשוני בקידום טובתם של קרוביו ויקיריו, דומה שניתן בכך גם להסביר את "בכרת המחדל" או המובן מאליו ש"האמת אצלנו והצדק נחלתנו", ואת מערך הדעות הקדומות וההכללות הגסות שאנו מחילים על זרים ואחרים.

חרף זאת, חוסר השלמות הנפשית, בדיוק כמו חוסר השלמות הגופנית, עדיין אינה אומרת שאנו חולים במחלה קשה. רוצה לומר, שהעובדה שכולנו נגועים בדעות קדומות ובהכללות גסות בנוגע לקבוצות אנושיות אחרות עדיין לא עושה אותנו לגזענים. המודעות לגורמים האוניברסליים שפועלים בנו כמחוללי דעות קדומות והכללות גסות – בכלל זה המודעות לאמת ההיסטורית שעמים

רבים בכל קצווי תבל הגדירו את זהותם העצמית כנעלה על זו של עמים אחרים – יוצרת בנו מנגנוני ניטור, בקרה וריפוי עצמי. המודעות למחוללי הדה-הומניזציה היא גם המעיין או הגנרטור לשיקום ההומניזציה וביצורה. "הבושה", כתב רוסו בספר וידוייו, "היא בת לוויה לתודעת הטוב והרע"; והמודעות לשקר, לעוול ולהרס היא גם בית היוצר ל"אני האידיאלי", למצפון ההומניסטי, לרפלקטיביות ביקורתית, לרגישות אמפתית, לדמיון נרטיבי, לגמישות מחשבתית, לשיקול דעת אוטונומי, לריסון עצמי ועוד כהנה וכהנה כוחות נפש שיכולים לעמוד לרשותנו כדי לבלום את הגזענות ולהימנע מהתקרנפות וגלישה עם "הנחשול".

המודעות לשקר, לעוול ולסבל שכרוכים בגזענות היא גם שיוצרת בנו את מנגנוני הניטור, הבקרה והריפוי העצמי: מצפון הומניסטי, רפלקטיביות ביקורתית, רגישות אמפתית וריסון עצמי.

נעבור עתה לתיאור ולאפיון של כמה כוחות נפש שבאפשרות מערכת החינוך לטפח כאמצעי בלימה לנוכח סכנת ההיגרפות אל הגזענות, ההתקרנפות ושאר "נחשולים" עתירי שנאה ואלומות. נסתייע כאן בתובנה של המשוררת וסלבה שימבורסקה (ברוח הגותו של סוקרטס) על כך שמקורן של רעות רבות שבני אדם מביאים על עצמם הוא "במוגבלות רגשית ומחשבתית" (2005, עמ' 17); ובדגם חינוכי שהגתה הפילוסופית מרתה נוסבאום – שבו היא מציעה פתרון אוניברסלי לבעיה אוניברסלית.² נקודת המוצא של נוסבאום היא ההכרה שכולנו חברים שווים במשפחת האדם וכולנו שותפים-דיירים בעולם אחד, ומכאן שמן הראוי שכולנו נצטייד במודעות הומניסטית ובאחריות גלובלית. היא אינה מצפה מיחידים ומקהילות שיתנכרו למורשות תרבותם או לקהילות ההשתייכות שלהם, אך מבקשת מכולם להתחייב לשותפות בתודעה נורמטיבית שמעניקה קדימות למשפחת האדם: למוסר הומניסטי כלל-אנושי, להישגי הדעת והתרבות הכלל-אנושיים, לרגישות אמפתית, לתרבות שלטונית הוגנת ודמוקרטית ולהגנה משותפת על קיימות הסביבה הטבעית.³

2 הדגם שמציעה נוסבאום הופיע ראשית בספרה *Cultivating Humanity* (1997) ואחר כך במאמרה (2002) "Education for Citizenship in an Era of Global Connection". מאירי עיניים בנושא היושר האינטלקטואלי הם דבריו של דניאל אוקונור על פילוסופיה וחינוך: "שאיפתו של האדם לוודאות, לידע תקף ואמין בדבר המציאות, היא באחת מקור להתפתחות ולהישגים שמביאים ברכה וקידמה אך גם מקור לקנאות ודוגמטיות שגורמות לנחשלות וחורבן. אנו רוצים כל כך 'לאחוז באמת' כצורך רגשי, כך שתהיה ברשותנו ותרגיע את נשמותינו, עד שלעיתים אנו נחפזים לאמץ דעות ואמונות עוד בטרם ספקו לנו הוכחות וראיות לאמיתותן. במובן זה הרגלי החשיבה הספקנית והביקורתית הם מעין מנגנון של בקרה וריסון עצמי נגד הטישות תשוקתנו לאמיתות ודאיות ומוחלטות" (2008, עמ' 92-93).

3 תמיכה לעמדה זו מן הזווית הפסיכולוגית מספק אברהם מאסלו, שלטענתו אנשים שטיפסו ב"פירמידת הצרכים" וזכו להגשמה עצמית מצליחים להשתחרר מההתניות המגבילות של תרבותם וקהילתם, לשפוט את ארצם ואת תרבותם מנקודת מבט אנושית רחבה, ו"לצאת אל המרחבים הפתוחים של אזרחות העולם, של סולידריות אנושית, ושל פתיחות למגוון העצום של דרכי היות אדם" (2005, עמ' 445).

בד בבד עם שותפות נורמטיבית זו – בהדדיות אנושית שמתייחסת לכל אחד ואחת כאדם שווה ומלא ודבקה בנורמות מוסר שחלות על הכול כדי לקדם באופן שווה את טובתם של כל הצדדים – נוסבאום מציעה הכשרה חינוכית לאזרחות גלובלית שבמרכזה עומדות שלוש יכולות עיקריות. הראשונה היא **גישה אינטלקטואלית לחיים**. גישה זו היא בעלת אופי פילוסופי-סוקרטי, שדווקא מתוך מחויבות עמוקה לערך האמת מקבלת על עצמה את ההכרה ש"אני יודע שאיני יודע" וש"חטא הוא לחשוב שאנו יודעים את שאיננו יודעים"; שדברים שרואים מכאן לא רואים משם, ושלעולם איננו יכולים להניח שהאמת שאנו מחזיקים בה היא מוחלטת וחובקת כול. אלו הם הכוח והאומץ של האדם לערוך "בחינה ביקורתית של עצמך, מורשות תרבותך ונוהגי קהילתך [...] דרך חיים שאינה מקבלת שום דעה או אמונה כבעלת תוקף וסמכות רק משום שהועברה במסורת הדורות או משום שהרוב נוטה אחריה" (נוסבאום, 2005, עמ' 499). זו העוצמה הפנימית שמאפשרת לאדם את **היושר האינטלקטואלי** לבחון דברים על מלוא מורכבותם, מתוך קשב לנקודות מבט חלופיות וביקורתיות, פתיחות לעדויות המציאות והימנעות מקלישאות פשטניות, מתיוגים סטריאוטיפיים, מהסברים שטחיים ומברחה למחוזות השקרים המנחמים והוודאיות המדומיינות.

רלוונטיות במיוחד לעניין הסכנות הגדולות שבעיקור היושר האינטלקטואלי ובמנגנון ההצמחה של עמדות גזעניות הן מילותיו של סארטר בעניין דיוקנו התודעתי של האנטישמי:

[בעוד] שהאדם הרציונלי מבקש את האמת בגישושי שכל, הוא מודע לחלקיות ולארעיות של טיעונו, ער לאפשרות שביקורות יטילו ספק באמיתותו, לא תמיד בטוח לאן מובילים חיפושיו, והוא פתוח וספקן [...] יש אנשים הנמשכים אל הנוקשות והקביעות של האבן. הם רוצים להיות מאסיביים ובלתי-חדירים, הם לא רוצים להשתנות [...] מה שמפחיד אנשים כאלה, זה לא תוכן האמת, אלא אופייה החלקי, העמום, הארעי והבלתי-מוחלט של אמיתות התבונה. כאילו שבעטיה של האמת כל הווייתם תהיה תלויה על בלימה. הם רוצים חיים ברורים, שלמים, חזקים ומיידים – הכול וכאן ועכשיו. הם לא רוצים לשמוע על דעות נרכשות, הם רוצים אותן מולדות וקבועות. ומאחר שהם פוחדים מדיון הגיוני, הם רוצים לאמץ אורח חיים שבו לתבונה ולביקורת תפקיד שולי, שבו אדם מחפש רק את מה שהוא כבר מצא, שבו אדם לעולם לא נעשה למשהו אחר ממה שהוא כבר הינו (סארטר, 2005, עמ' 340).

העוצמה הפנימית שביושר האינטלקטואלי: לבחון דברים על מלוא מורכבותם, מתוך קשב לנקודות מבט חלופיות וביקורתיות, פתיחות לעדויות המציאות, והימנעות מתיוגים סטריאוטיפיים ומברחה למחוזות השקרים המנחמים והוודאיות המדומיינות.

היכולות השנייה והשלישית שמציינת נוסבאום מובחנות האחת מן האחרת, משלימות זו את זו, ועניינן ידיעת ה"אחר" – הן בדרכי הידיעה המדעיות הקוגניטיביות והן בדרכי הידיעה הרגשיות, האמפתיות והנרטיביות. היכולת השנייה עניינה **תשתיות של השכלה** בדבר "ידע עולם", "המצב האנושי", המציאות התרבותית והמגוון הרב-תרבותי – בתקופות שונות בעבר ובמרחשת החיים העכשווית. המתחייב מכך הוא השתחררות מגישה פרובינציאלית ועמדה אתנוצנטרית והיפתחות אל דעת חדשה ומקפת על חיהם של אחרים על כדור הארץ. בהיפתחות והתודעות שכאלה ישנם היבטים רבים: מורשות תרבות, אורחות חיים, תנאים פיזיים, משטרים פוליטיים, זכויות האדם ומצב הילדים, שינויים אקלימיים, התפתחות מדעית וטכנולוגית, אופנות חדשות, אמנות מתפתחת וכיוצא באלה. במסעות גיאוגרפיים עם תרמיל על שכם ובאמצעות דעת אקדמית ויצירות אמנות אדם מקבל חוש מידה – יש בעולם עוד כמה נחלים, הרים, לאומים, דתות, מורשות תרבות ואורחות חיים, שהם שונים מאתנו ולא בהכרח נחותים, כופרים, בוגדים או נחשלים. משנה מקום, במילים אחרות, משנה הבנה ויכולת הכלה. "ועניין זה גם מחייב", מוסיפה נוסבאום, "הרחבת ידיעותינו על תרבויות שאינן מערביות, על קבוצות מיעוטים ועל 'האחר' במגדר, בהעדפה המינית, ובשייכות לקהילת תרבות שוליים מובחנת" (2005, עמ' 501).

מסעות גיאוגרפיים ובאמצעות דעת אקדמית ויצירות אמנות אדם מקבל חוש מידה: יש בעולם עוד כמה נחלים, הרים, לאומים, דתות ומורשות תרבות שהם שונים מאתנו ולא בהכרח נחותים, כופרים או נחשלים.

היכולת השלישית משלימה את כוחות החשיבה וההשכלה, והיא **הבנה אמפתית**.⁴ זהו השימוש ברגישות ובדמיון "לצורכי אמפתיה תרבותית או התנסות נרטיבית: ליכולת לחוות 'כאילו מבפנים' את הזולת, לתפוס ולפרש את המציאות מנקודת המבט או 'מתוך הנעליים' של האחר, 'לקרוא את עולמם' של בני אדם שונים מאתנו, 'להתהלך' בסיפור חייהם, ולחוש את מאווייהם, רגשותיהם ודרכי חייהם" (שם, עמ' 501). הקשבה אמפתית אינה מחייבת הזדהות וגם לא הצדקה, אך היא

4 על פי תאוריית העוצמה של ניטשה, התפתחותם של בני אדם תלויה בהרפתקנות, בהעזה ובגמישות הרוחנית-תרבותית שלהם, אך לא כולם כשירים לכך באותה מידה: רבים הם אלה ש"מסעות" בזהויות אחרות מאיימים על שלמות זהותם, והם אוטמים עצמם ל"קולות אחרים"; יש כאלה שמאבדים את עצמם אגב צעידה בשדות זרים (אינם מצליחים לחזור אל עצמם אחרי פרק זמן של התנכרות עצמית); ואחרים "גמישותם הזהותית" מסתיימת בשידור מרוסקת. אדם שרוצה להרחיב את אנושיותו וליצור את עצמו מעבר לעצמיותו הנתונה צריך להיות מוכן להחמיר עם עצמו בביקורת קשה ("לעצמך כופר תהיה וידעוני ושוטה וספקן והדיוט ונבל"), לצאת למסעות תובעניים בתרבויות אחרות ונקודות מבט מגוונות ("הנפש המקיפה ביותר שבכוחה לרוץ ולתעות ולשוטט במרחקים הנרחבים ביותר [...] הבורחת מעצמה ותופסת את עצמה במעגל הרחב ביותר"), ו"לקלוט" אנשים ומצבים באינספור אנטנות רגשיות, תבוניות ומדמות.

המעט שנדרש מאתנו כדי לחרוג מבורות, אטימות, פרובינציאליות וחד-צדדיות; היא זו שמאפשרת לנו לראות את הממשות האנושית של בני האדם, שרבים מתייחסים אליהם כאל "שקופים", מעין "נוכחים נפקדים", או גרוע מזה, כאל "הגבים" או "ג'וקים" הראויים למרמס. דווקא כאן, בישראל "היהודית והדמוקרטית", כדאי להזכיר את תוכחתו של בן המיעוט היהודי שיילוק (שקספיר, 2007; מערכה שלשית, תמונה ראשונה):

נאין ליהודי עינים? אין ליהודי ידים, איברים,
צורה, חושים, מאניים, רגשות? ולא כמו הנוצרי מאותו
הלקח הוא אוכל, באותם פלי נשק הוא נפצע, באותן מחלות
הוא מתניסר, באותן רפואות הוא מתרפא, באותו קנין חם
לו ובאותו חרף קר לו? אם תקירו אותנו – לא נזוב דם?
אם תדגדגו אותנו – לא נצחק? אם תרעילו אותנו – לא נמות?

אפשר להרחיק עדות אל האדם השחור בארצות הברית, הגזענית, ה"אדם השקוף", במילותיו של ראלף אליסון: "אדם ממשי, בשר ודם, מוצקים ונוזלים", בעל מחשבות ודעות משל עצמו, ובכל זאת הוא שקוף, בלתי נראה, לא משום "תקלה ביוכימית" כלשהי בעורו, אלא משום "המבנה הפנימי, התודעתי, של העין הפנימית שלהם"; העין [של גזענים לבנים] שמכתיבה להם מה יראו ומה לא יראו בעיני הבשר שלהם כאשר הם מתבוננים בעולם שסביבם" (Ellison, 1952, p. 3; התרגום שלי).

אמפתיה אינה מחייבת הזדהות וגם לא הצדקה, אך היא המעט שנדרש מאתנו כדי לחרוג מבורות, אטימות, פרובינציאליות וחד-צדדיות; היא זו שמאפשרת לנו לראות את הממשות האנושית של בני האדם.

חשוב לציין שבפיתוח יכולת שלישית זו של הבנה אמפתית יש יתרון גדול לשפת האמנויות. כפי שכותבת הפילוסופית של החינוך מקסין גרין – מאחר שאמנויות אינן דידקטיות, המסרים שלהן עקיפים, והן מפתות בהתאהבות בלתי אמצעית. הן מצליחות בקלות יחסית "לפתוח, לגלות ולהבהיר לבני אדם את שהיה עבורם קודם סגור, נעלם ומעורפל":

הן מעוררות את בני-האדם לבחינת מציאות חייהם ויוצרות אצלם אי-שקט ואי-נחת שמחייבים אותם ל"בדק-בית" ובחינה עצמית. האמיתות האנושיות שהקורא חווה במפגשו עם היצירה הספרותית מניעות אותו בסופו של דבר למפגש עם עצמו ועם עולמו. התנסויות אלה מפתחות באדם סוג מסוים של ידע רוחני [...] [כמו גם] להניע אנשים לחרוג אל מעבר למובן מאליו ולסתמי שבשגרת המציאות (גרין, 2005, עמ' 485).

באמצעות שירה, למשל, ניתן לקרב את הרחוק, לחמול על הזר, לעשות את המנוכר למוכר ולראות גם באויב אדם בשר ודם. כך בת פרעה החומלת על "נער בוכה... מילדי העברים"; כך חיים גורי החושש ומוטרד בצד אִם סיסרא שמצפה לבנה שמבושש לבוא – "אישה שפס כסף בשערה"; כך אגי משעול, שפניה משחירים מבושה לנוכח שורשיו החשופים והנבוכים של עץ זית שנעקר ממולדתו כדי להיטמן בשכונה למתעשרים חדשים "על מִצָּע אֶדְמָדָם שֶׁל טוֹף מֵהָהוּם סְנָטָר"; כך רוני סומק בשיר אהבה לאלג'יר – לבת נוספת לו הייתה לו, לחולות זהב, לאפריקה המתעוררת, לתמרים שנשרו מהעצים – "צובע את קיר המזרח במברשת השמש"; כך ר'אדה א-סמאן, המזמנת אותנו אל הנשים היולדות "על קוצי השדות, מביאות לעולם את ילדי השבט, שאותם ילמדו אחר-כך לבוז לנו"; כך יהודה עמיחי, שהתאמן בצעירותו לחוש חיות חולות ועצים סובלים ובגרותו מאחל לעצמו "להבין אבן חולה, סלע סובל, צור בצרה".

הדגם החינוכי שהוצג לעיל, על שלושת יסודותיו, אינו מתיימר להיות תכנית לימודים, קל וחומר לא להציב בסיס לקורסים מסוימים – עניינו הצגת יסודות לחינוך כולל במציאות גלובלית וסימון מטרות חינוכיות-התפתחותיות למניעת מחלות תרבות מסוכנות מהסוג של גזענות, פשעי שנאה ואלימות פוליטית. באותה רוח, ומתוך הסתייעות מטאפורית בטכנולוגיות החדשות מעולם הרכב שתכליתן בקרת יציבות ומניעת החלקה והידרדרות (דוגמת ABS ו-ESC), נפרט להלן כמה איכויות אנושיות נוספות, שאם נטפחן כהלכה במערכת החינוכית יש בכוחן לשמש בלמים מצוינים לאדם המחונך שמבקש לעצור בזמן.

חינוך שמעצים בקרב הצעירים את האוטונומיה של האישיות, את הסמכות הפנימית ואת חירות הרוח לבחון חלופות לשגור ולרווח - מעניק להם מנגנונים מעולים להנחיה ולבלימה בשעות מבחן.

אוטונומיה אישיותית היא הכוח להנהיג את חיינו מתוך הסתמכות על תודעה עצמית תבונית, שקולה, רפלקטיבית וביקורתית, אגב בלימת הטיות אישיותיות (דוגמת דחפים יצריים, אינטרסים אנוכיים ודעות קדומות) והדיפת לחצים חיצוניים (דוגמת מקובלות חברתית, אופנות תרבותיות ותעמולה פוליטית). אל לנו להשלוח את עצמנו שאדם כלשהו יכול להתנער לחלוטין מהבניות נפשו ותבניות נוף מולדתו, אך חינוך שמטפח ומעצים בקרב הצעירים את בניית הסמכות הפנימית ומוקד השליטה הפנימי, בד בבד עם הרחבת חירות הרוח להשוב ולבחון ביקורות וחלופות לשגור

ולרווח – אלו תוספות מעולות למנגנוני ההנחיה והבלימה שלנו.⁵ במילותיו של הפילוסוף מיל מתוך "על החירות":

מי שמניח לעולם, או לחלק ממנו שבו הוא נמצא, לבחור תוכנית לחייו במקומו, אינו זקוק אלא לכישרון חיקוי של קוף. מי שבוחר תוכנית לעצמו משתמש בכל כשריו. הוא זקוק לכושר התבוננות כדי לראות, לתבונה ולכושר השיפוט כדי לחזות את העתיד [...] וליכולת להבדיל כדי להחליט; ולאחר שהחליט הוא זקוק ליציבות ולשליטה עצמית כדי לדבוק בהחלטתו השקולה (2006, עמ' 126).

אמת, דין ושלום – בקלאסיקה היהודית, המקבילים להיגיון, הגינות והרמוניה בקלאסיקה היוונית (ולא לה יש מקבילות גם בקלאסיקות של מזרח אסיה) – הם עמודי התווך הערכיים של העולם האנושי כולו ולא של אומה, עדה או דת אחת כזאת או אחרת. במנוגד לרלטיביזם הערכי הרווח בימינו, עלינו להכיר בכך שלערכים אלו אמנם יש מקורות רבים ומגוונים, אך כוחם ביצירת תשתיות לדעת מדעית תקפה ואמינה, למשפט צדק, לאמנה חברתית הוגנת ולשלום בין אנשים ובין עמים; הכול בנוי על מקומם בשיח הכלל-אנושי ועל החתירה להסכמות תבוניות שמעניקות להם את מעמדם האובייקטיבי (גם אם לעולם לא אבסולוטי). חקר האמת, כמו "צדק צדק תרדוף" וכמו התחשבות באחרים ובקשת שלום – אלו לעולם נדרשים להיות תהליכים תובעניים של בדק בית, החמרה עצמית ודבקות בסטנדרטים גבוהים. גם אם לעולם לא נזכה להסכמות מלאות ולאמיתות מוחלטות, עצם המחויבות ל"אמת, דין ושלום" כאידיאלים כלל-אנושיים וכעיקרים מנחי חיים – יש בהם ממש כדי לבלום אותנו במדרון החלקלק של "הכול הולך", "אין דין ואין דין" ו"כל דאלים גבר".

גאווה ובושה, אהבת הבריות וחמלה. לארבעה רגשות אלו חשיבות גדולה לקיום חברה הומנית, הוגנת ומתוקנת. השניים הראשונים, עניינם ביחסים שבין אדם לעצמו; השניים האחרים – ביחסים שבין אדם לזולתו. הגאווה והבושה, אם השכלנו לקשור אותם לאוטונומיה האישיותית ולהתייחסות השוויונית והמכבדת אל כלל בני האדם, מלמדות על תחושת האחריות האישית לפעול נכון בעולם: על התובענות העצמית לממש בצורה מיטבית את היכולות האישיותיות והתשתיות התרבותיות

5 רלוונטיות לאוטונומיה של האישיות וְלהכונה העצמית הן תורותיהם הנטרליסטיות והפרפקציוניסטיות של אריסטו ושפינוזה. אצל אריסטו, אף שאיש מאתנו אינו מושלם, "צריך אדם לעשות כל שביכולתו כדי להיות על פי היסוד המעולה שבו" – ורק אז כשהוא מנהל חיים תבוניים יכול הוא להתרומם אל חיי אנוש מלאים ומאושרים. אצל שפינוזה, "יותר שלשמותו של איזה דבר מרובה, יותר הוא פועל ופחות הוא נפעל". דהיינו, איכותו של אדם וטיב חייו הם פועל יוצא של מידת הריבונות הפנימית שהוא מצליח להשליט על חייו. שפינוזה סבר שהווייתו הקונקרטי של כל אדם נקבעת על פי מאזן הכוחות שבין עצמיותו התבונית (בהנחה שפיתח אותה כהלכה) לבין ההשפעות החיצוניות שפועלות עליו, בין השאר משום שכלל שרב יותר כוחו הפנימי (התבוני), כך הוא חסין יותר או גדלה עמידותו בפני הבלים, הונאות ומיני אמונות טפלות ודעות קדומות שמשעבדות את הרוח ומסיטות אותו מדרך הישר.

ולהשאיר בעולם חותם חיובי ומכובד. בהקשר זה, רגשות הגאווה והבושה כמוהם כחיישני התנהלות בדרך הישר: גאווה על עמידה באתגרים ראויים והגשמה מוצלחת של ערכים ותוכניות חיים, ובושה על מעידות, כישלונות וירידות אל מתחת לסטנדרטים שהעמדנו לעצמנו כראויים ונכונים. אהבת הבריות וחמלה, וגם האכפתיות המוסרית בתורתה של נל נודינגס, הן רגשות המבטאים רצון טוב, אמפתיה ואחוה של השוחרים את טובתו של הזולת, חווים את מצוקותיו, מבקשים להסיר את מכשלותיו וכמהים לקדם ככל יכולתם את שלומם, רווחתם וכבודם של אחרים. עשיית צדק הם תובעים, כזה שיעמיד גם למוחלשים ביותר הזדמנות הוגנת לחיים מלאים ומכובדים. ארבעת הרגשות האלה, השניים התוך-אישיים והשניים הבין-אישים, גם הם משמשים כפיגומים איתנים בחוסן הנפשי בפני תהומות הגזענות, השנאה והרמיסה האלימה.

אהבת הבריות, חמלה ואכפתיות מוסרית הן רגשות המבטאים רצון טוב, אמפתיה ואחוה של השוחרים את טובתו של הזולת והכמהים לקדם ככל יכולתם את שלומם, רווחתם וכבודם של אחרים.

ריסון פנימי ושליטה עצמית. בקומדיה הבריטית "טירופו של המלך ג'ורג'" מסבירים למלך את סיבת המגבלות המוטלות עליו בנימוק של "עד שלא תשלוט בעצמך, אינך ראוי לשלוט באחרים". אמנם בקומדיה זה נשמע נחמד, אך התובנה הזאת נוגעת לטרגדיות נוראות: **הרג המוני וחורבן חברתי בגינם של שליטים שמפליאים לשלוט על המונים רבים, אך נכשלים לחלוטין בריסון פנימי ובשליטה עצמית.** הקיסרים הרומים קליגולה ונירון, סדאם חוסיין ובניו בעיראק והדיקטטור האכזר גנרל טרוחיו בספרו של מריו ורגס יוסה "חגיגת התיש" – אלו דוגמאות ספורות מני רבות למנהיגים המסוכנים ביותר: שבהשפעתם הכריזמטית ובכוחנותם חסרת העכבות מדרדרים גם את ההגונים והישרים אל לב המאפליה. לעניין זה, כאן אצלנו בבית, נדרש ד"ר מיכה גודמן בספרו "הנאום האחרון של משה" (כנרת, זמורה-ביתן, 2014). כפי שציין לאחרונה אריאל סרי-לוי, בסקירתו על ספר זה, בלב עמדתו של משה עומדת הזהירות מפני השחתת המידות שמביאים עמם הכוח והשלטון: "משה אינו מטיף נגד כוח והצלחה אלא מנסה לחסן את החזקים והמצליחים מן היהירות והאטימות המתלוות לכוח באופן כמעט אוטומטי" (סרי-לוי, 2014). ולעניינינו כמחנכים: ככל שרוב כוחם של אנשים לפעול על אחרים ולהשפיע על גורלם, כך חיוני שיהיו מצוידים

בכוחות גדולים וכפולים של ריסון פנימי ושליטה עצמית.⁶ ללא מעצורים – בין כדיקטטורים יחידים, כאספסוף מתלהם או כרוב שמבקש להשליט עריצות על המיעוט – התוצאות לעולם יהיו קטסטרופליות.

המסוכנים מכולם הם מי שמפליאים לשלוט על ההמונים, אך נכשלים בשליטה עצמית. ככל שרכ כוחם של אנשים לפעול על אחרים, כך חיוני שיהיו מצוידים בכוחות גדולים של ריסון פנימי.

מקום בטוח בעולם. אימרה עממית מציינת שלא הוגן לצפות מחסר בית שיגלה מנהגי הכנסת אורחים (בבית שאין לו); ואברהם מאסלו תיקף זאת באבחנה פסיכולוגית, שלא סביר לצפות מאנשים שנבצר מהם לספק את צורכיהם הבסיסיים להתמסר בנדיבות מוסרית וביושרה חסרת פניות לקידום שלומם ורווחתם של אחרים. כשיש לילד ולילדה מקום בטוח בעולם, הישרדות ולוחמנות יכולים לפנות מקום לפנאי, שהות והשתתפות; ממקום של מוגנות, שייכות, חיבה, קבלה, כבוד הדדי, תחושת ערך עצמי והוקרה חברתית קל יותר להשתדך למעגלי WIN-WIN – לחיות עם אחרים ולא על חשבון אחרים.

פטריוטיות ונאמנות קהילתית אינה בהכרח בגידה באדם והפניית עורף לצדק. "אין לבלבל בין הלאומנות לפטריוטיות", כתב ג'ורג' אורוול: בעוד הלאומן תאב להשגת כוח ויוקרה לאומה שלו, מתוך הצבתה כעליונה ועדיפה על אומות אחרות, הפטריוט אוהב את אומתו ומתמסר לקידומה, אך "אין לו שום רצון לכפות אותה על אחרים" או להעמידה כנשגבת על האחרות ושולטת עליהן (אורוול, 2005, עמ' 62). ובהתייחסות קונקרטיית להבחנה הרת גורל בין לאומנות לפטריוטיות, מתריס אלבר קאמי שבעוד הלאומנות הנאצית מבקשת בדרכי אלימות ועורמה להשליט את מעמדה כעליונה ושליטה על אומות אחרות, בפטריוטיות הצרפתית שלו "רוצה אני לאהוב את מולדתי ואת הצדק כאחד. אינני מבקש כל גדולה למולדתי אם גדולה זו עשויה מדם ושקר" (1997, עמ' 15). לא נכביר כאן הסברים ופרשנויות: היכרות בסיסית עם ההיסטוריה האנושית ועם אירועים מרכזיים בה מלמדת אותנו שבכל רגע נתון יכול אדם, ואף נדרש ממנו, לעשות את בחירותיו בכל הנוגע

6 על המידה הטובה של שליטה עצמית ראו: "טוב אך אפיים מגיבור ומושל ברוחו מלוכד עיר" (משלי טז, לב), "איזהו גיבור הכובש את יצרו (פרקי אבות ד, א); ומתוך ספרו של ניששה, כה אמר זרתוסטרא: "צו ניתן לכל מי שאינו מסוגל לציית לעצמו [...] כשהוא מצווה על עצמו [...] עליו להיות בעת ובעונה אחת השופט והנוקם והקרובן של חוקן שלו עצמו" (1975, עמ' 110); "אשר אינו יכול לצוות על עצמו יהא מצוית. ויש רבים היכולים לצוות לעצמם, אך רב עדיין הנדרש להם להיותם גם מצוייתים לעצמם" (שם, עמ' 192).

לדרכו האישית בתוך קשת האפשרויות החברתיות – איזה מין קתולי אהיה בימי האינקוויזיציה, איזה אמריקאי לבן אהיה בימים של עבדות השחורים, איזה גרמני אהיה בימים של עליית הנאצים, איזה מוסלמי אהיה בימים של ג'יהאד אסלאמי, ואיזה יהודי-ציוני או ערבי-פלסטיני אהיה בימים של סכסוך לאומי על מולדת אחת משותפת. התשובה לכך לעולם לא נתונה מראש, וודאי שאינה מצויה בנהירה עדרית אל דעת הרוב; אלא לעולם – ולאור הידע ההיסטורי הצבור – צריכה לאתגר אותנו לאהוב את מולדתנו ואת הצדק כאחד.

בעוד הלאומן תאב להשגת כוח ויוקרה לאומה שלו, מתוך הצבתה כעליונה על אומות אחרות, הפטריוט אוהב את אומתו ומתמסר לקידומה, אך אין לו שום רצון להעמידה כנשגבת על האחרות ושולטת עליהן.

תרבות דמוקרטית בעלת אופי פלורליסטי, דיאלוגי, סובלני, הוגן ורב-תרבותי. כשצעירים גדלים לתרבות דמוקרטית הומניסטית ומגוונת שכזאת – הרואה בחיוב מגוון אנושי ומקדמת גישה ליברלית, סולידרית ומשתפת – כבר מגיל צעיר הם מסגלים לעצמם את ההכרה וההרגשה שכל אחד שווה, כל אחד שונה, כל אחד נחשב ולכל אחד (גבר ואישה) יש קול משמעותי בשיח החברתי (בה במידה שחשיבה פתוחה, מושכלת וגמישה מקלה על הכלת אחרויות, כך התנסות במגוון של אחרויות משכילה, פותחת ומגמישה את דפוסי החשיבה). החברה, במילים אחרות, מייחסת חשיבות לכבודם ולרווחתם של כל אחד ואחד, לעמדותיהם ולרגישויותיהם ולהשתתפותם הפעילה במעגלי החברה, התרבות והסביבה הטבעית. הפילוסוף האמריקאי ג'ון דיואי עמד בתחילת המאה ה-20 על כך שהדמוקרטיה היא דרך חיים קהילתית של השתתפות שוויונית ופלורליסטית לטובת הכלל, באמצעות הפריה הדדית ולקראת צמיחה אישית וקבוצתית. והעיתונאי האמריקאי תומס פרידמן כתב בראשית המאה ה-21, בהתייחס לכישלון הדמוקרטיזציה בתרבויות סמכותניות דוגמת רוסיה ומצרים, שהדמוקרטיה היא קסדר חברתי-שלטוני המושתת על הסכמה רחבה ועל אמון הדדי שכלל האזרחים יזכו ליהנות מחופש אישי, מיחס שוויוני ומהגינות שלטונית – ללא קשר לזהות המנהיגות הנבחרת ולאידאולוגיה שהיא מקדמת. במונחים של ההוגה והמחנך מרטין בובר, לפנינו תרבות דיאלוגית: מושתתת על הוקרת השונות הבין-אישית והבין-תרבותית, מאפשרת בנייה דיאלוגית של גשרים חיוניים מעל הבדלים ומחלוקות ומפתחת אצל הפרט כוחות נפשיים נוגדי אגוצנטריות, אתנוצנטריות, סמכותנות, שתלטנות, אינדוקטרינציה ושאר גילויים של הדרה ודה-הומניזציה.⁷

⁷ על שרירי הנפש ואיתנות הדמוקרטיה ראו אלוני, 2013, פרק 4.

עשרה קבין של חוכמה חינוכית ביקשנו להציג כאן כאמצעים לפיתוח עמידות בפני גזענות, פשעי שנאה והיגרפות ב"נחשול" (שלושה בזיקה להגותה של נוסבאום ועוד שבעה אחרים). ברי לנו שאין שום דבר מקודש או מוחלט בעשרה אלו: אפשר כמובן להמשיג ולארגן אותם אחרת, כמו גם להוסיף עליהם כהנה וכהנה כוחות נפש נוספים – ממכלול שרירי הרגש, התבונה, הדמיון והרוח. יתר על כן, התובנות שהוצגו כאן התייחסו בעיקר למטרות ערכיות וליכולות נפשיות הרלוונטיות לבליימת גילויי גזענות וגלי היסחפות עם ה"נחשול"; ואת אלו יש להשלים בתכניות לימודים וגישות יישומיות מן הסוג שמוצעים במסמכים השונים של משרד החינוך, מט"ח, האגודה לזכויות האזרח, בית לוחמי הגטאות, מכון מנדל ועוד. הדבר המכריע הוא שאנשים יהיו קשובים ומחויבים למסרים אלו – פוליטיקאים ואנשי ציבור לא פחות מאנשי חינוך והוראה – משום שפיכות הדמים, הסבל, ההרס והאומללות שגלומים בתופעות האנטי-חברתיות הללו – ובידינו לבולמם. ועוד עלינו לזכור, כפי שמעיד נשיא האגודה לזכויות האזרח הסופר סמי מיכאל: "מגפת הגזענות לא צמחה באזורים הנחשלים של ההתיישבות האנושית, אלא בלב ליבה של אירופה, היבשת הנאורה ביותר על פני כדור הארץ [...] וגורם מביש עד מאוד במגפה זו הוא המספר העצום של אנשי תרבות, מדעים והיסטוריה שנרתמו להפיצה" (2015, "הקדמה"). לפיכך באשר לכל העניינים שנוגעים לגזענות, פשעי שנאה ואלימות פוליטית, טוב ודחוף שנאמר יחד: "אשריה חברה שתרכות ה'לא יעשה כן במקומותינו' מוטמעת באורחות השלטון שבה" (חשין, 2007, עמ' 112); ולכל אחד ואחת מאיתנו: **איזהו מחונך – העוצר בזמן**; שמתוך מודעות ערנית ואחראית לדמותו המוסרית ולצדק החברתי מזהה עמדות והתנהגויות אנטי-חברתיות, מפעיל על עצמו כלי בקרה וניטור, מאתגר עצמו להוקרת האחר ולשליטה עצמית, ומונע מעצמו היגרפות להתנהגויות גזעניות, פשעי שנאה ואלימות פוליטית.

איזהו מחונך, העוצר בזמן: שמתוך מודעות ואחריות מוסרית מפעיל על עצמו כלי בקרה וניטור, מאתגר עצמו להוקרת האחר, ומונע מעצמו היגרפות להתנהגויות גזעניות, פשעי שנאה ואלימות פוליטית.

מקורות

- אוקונור, דניאל (2005). "על פילוסופיה וחינוך", בתוך: נמרוד אלוני (עורך), **כל שצריך להיות אדם: מסע בפילוסופיה חינוכית**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון מופת.
- אורוול, ג'ורג' (2005). **מתחת לאף שלך: מבחר מאמרים**, תרגום: יועד וינטר-שגב, אור יהודה: דביר.
- אלוני, נמרוד (2013). **חינוך טוב: לקראת חיים של משמעות, הגינות והגשמה עצמית**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון מופת.
- בית ספר מגדל למנהיגות חינוכית (2014). **גזענות? התמודדות? הצעות למערכת החינוך** (תרגיל לימודי קבוצתי של עמית מחזור כ"ב).
- גרין, מקסין (2005). "הומניזציה באמצעות האמוניות", בתוך: נמרוד אלוני (עורך), **כל שצריך להיות אדם: מסע בפילוסופיה חינוכית**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון מופת.
- הרפז, יורם (2014). "גזענות, זהות וחינוך", **הד החינוך** פ"ט (דצמבר 2014), עמ' 20-25.
- חשין, מישאל (2007). "מידותיה של אזרחות טובה בחברה הוגנת ומתוקנת", בתוך: נמרוד אלוני (עורך), **מחשבה רב-תחומית בחינוך ההומניסטי** 2, עמ' 109-115.
- לם, צבי (1976). **מלחמה וחינוך**, תל אביב: עם עובד.
- מאסלו, אברהם (2005). "חינוך הומניסטי לחיים אותנטיים של מימוש עצמי", בתוך: נמרוד אלוני (עורך), **כל שצריך להיות אדם: מסע בפילוסופיה חינוכית**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון מופת.
- מיכאל, סמי (2015). "הקדמה", בתוך: נועה ריבלין (עורכת), **שיעור לחיים: חינוך נגד גזענות מהגן ועד התיכון**, תל אביב: האגודה לזכויות האזרח בישראל.
- מיל, ג'ון-סטיוארט (2006). **על החירות**, תרגום: עפר קובר, תל אביב: ספרי עליית הגג, ידיעות אחרונות.
- נוסבאום, מרתה (2005). "טיפוח האנושיות במציאות גלובלית ורב-תרבותית", בתוך: נמרוד אלוני (עורך), **כל שצריך להיות אדם: מסע בפילוסופיה חינוכית**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון מופת.
- ניטשה, פרידריך (1975). **כה אמר זרתוסטרא**, תרגום: ישראל אלדד, תל אביב: שוקן.
- סארטר, ז'אן-פול (2005). "אנשים טובים בורחים מחירותם ומסוגלים לרע ביותר", בתוך: נמרוד אלוני (עורך), **כל שצריך להיות אדם: מסע בפילוסופיה חינוכית**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון מופת.
- סרי-לוי, אריאל (2014). "כיצד התורה יכולה להציל אותנו מעצמנו", **הארץ**, 3.12.2014.
- קאמי, אלבר (1997). **מכתבים לידיד גרמני**, תרגום: עדינה קפלן, ירושלים: כרמל.
- שימבורסקה, ויסלבה (2005). **קריאת רשות**, תרגום: רפי וייכרט, תל אביב: קשב לשירה.
- שקספיר, ויליאם (2007). **הסוחר מוונציה**, תרגום: אברהם עוז, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- שנהב, יהודה (2015). "מהי גזענות?", בתוך: נועה ריבלין (עורכת), **שיעור לחיים: חינוך נגד גזענות מהגן ועד התיכון**, תל אביב: האגודה לזכויות האזרח בישראל.

Ellison ,Ralph .(1952) *Invisible man*, New York : New American Library.

Nussbaum, Martha (1997). *Cultivating Humanity: A Classical Defense of Reform in Liberal Education*,
Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

____ (2002). "Education for Citizenship in an Era of Global Connection," *Studies in Philosophy and Education* 21 (4-5), pp. 289-303.

המכון לחינוך מתקדם, מכללת סמינר הקיבוצים קתדרת אונסקו לחינוך הומניסטי